

אוטונומיה ערבית, מדינה יהודית והצל הארוך של המנדט

גיל רובין

Dmitry Shumsky, *Beyond the Zionist Nation-State: The Zionist Political Imagination from Pinsker to Ben-Gurion*, Yale University Press, New Haven, CT 2018, xiii + 297 pp

במאמר שפרסם ב־1930 השיב ולדימיר ז'בוטינסקי, מייסד התנועה הציונית רוויזיוניסטית, למבקריו אשר תיארו אותו כלאומן קיצוני. 'מחבר זה, כפי שהקוראים ודאי שמעו, הינו לאומן וקיצוני ובאופן כללי קניבל פוליטי', הוא העיר בציניות, 'אך יש ברשותו עדויות כתובות לכך שתמיד תמך נחרצות ברעיון המדינה הדו ואף הרב־לאומית'. ואכן, במאמרים ובספרים שפרסם, תיאר ז'בוטינסקי את המדינה היהודית העתידית בפלשתינה כמדינה דו־לאומית, המבוססת על חלוקה שוויונית של כוח פוליטי בין יהודים לערבים, ובה יזכו הערבים לאוטונומיה פוליטית ותרבותית נרחבת.¹

בספרו *Beyond the Nation-State*, טוען דימיטרי שומסקי שכמו ז'בוטינסקי, גם שורה ארוכה של הוגים ומנהיגים ציונים אחרים דמיינו את המדינה העתידית בפלשתינה כמדינה דו־לאומית או כמדינה שתהיה חלק ממסגרת רב־לאומית נרחבת יותר. בחמישה פרקים ביוגרפיים הוא מראה שמסוף המאה התשע־עשרה ועד פרוץ מלחמת העולם הראשונה מנהיגים והוגים ציוניים מרכזיים כמו ליאון פינסקר, תיאודור הרצל, אחד העם ודוד בן־גוריון דמיינו את היחידה הטריטוריאלית היהודית העתידית בפלשתינה כפרובינציה אוטונומית במסגרת האימפריה העות'מאנית הרב־לאומית. מראשית המנדט ועד סוף שנות השלושים תמכו אחד העם, ז'בוטינסקי ובן־גוריון בהקמתה של מדינה יהודית עם חוקה דו־לאומית שתבטיח אוטונומיה תרבותית ופוליטית נרחבת לערבים.

Vladimir Jabotinsky, 'Bi-National Palestine', Jabotinsky Papers, *Jabotinsky Institute*, 1 Alef-1-83/7

לדירו של שומסקי שורה של כשלים מתודולוגיים הביאו לכך שהיסטוריונים התעלמו עד כה מהיבטים מרכזיים אלה במחשבה ובפוליטיקה הציונית. אחרי 1948 כתבו היסטוריונים את סיפורה של הציונות כסיפור טלאולוגי שמוכיל בהכרח להקמת מדינת לאום אתנית יהודית, עמדה היסטוריוגרפית שהובילה לכך שתפיסות פוליטיות אלטרנטיביות נראו חסרות חשיבות והיתכנות פוליטית. זאת עוד, שומסקי מבכה את חוסר העניין של חוקרי היישוב ומדינת ישראל בהשפעת החשיבה הפוליטית במרכז אירופה ומזרחה על המדיניות הציונית. כשההיסטוריון יסיט את מבטו מהמזרח התיכון לעבר מזרח אירופה, טוען שומסקי, הוא יוכל לראות בנקל את מרכזיותן של התפיסות הרב־לאומיות בהגות הציונית.

בשלהי המאה התשע־עשרה לקחו מנהיגים ציונים חלק פעיל במאבקן של קבוצות לאום רבות לרפורמה פוליטית באימפריות הצארית וההבסבורגית במטרה להפוך אותן למסגרות דמוקרטיות רב־לאומיות שבהן יזכו כל הלאומים לאוטונומיה תרבותית נרחבת. מנהיגים ציונים העתיקו תפיסות אלה למרחב העות'מאני, ולאחר מהפכת התורכים הצעירים ב־1908 האמינו שקיימת היתכנות פוליטית לאוטונומיה יהודית במסגרת אימפריה עות'מאנית רב־לאומית. בתום מלחמת העולם הראשונה דרשו מנהיגים ציונים ונציגיהן של קבוצות לאום אחרות זכויות מייעוט ואוטונומיה תרבותית במדינות החדשות שקמו במרכז אירופה ובמזרחה. מנהיגים ציונים טענו שעל פולין להיות מדינת כל־לאומיה משום שאין זה צודק שרק הקבוצה האתנית הפולנית תממש בה את הזכות להגדרה עצמית לאומית.² מנהיגים ציונים אלה דימו את המדינה העתידית בפלשתינה במושגים פוליטיים דומים, בין היתר משום שלא יכלו לדרוש זכויות לאומיות למיעוט היהודי במזרח אירופה אילו קראו לשלול זכויות אלה מערבים בפלשתינה.

ספרו של שומסקי ראה אור חודשים מספר לאחר שהכנסת חוקקה את חוק הלאום. חוק הלאום משקף תפיסה פוליטית הפוכה מזו ששומסקי מתאר בספרו. רק יהודים זכאים למימוש הזכות להגדרה עצמית לאומית במדינת ישראל. היסטוריונים בוחנים לעיתים תפיסות פוליטיות של דמויות שוליים כדי להראות שבעבר היו אלטרנטיביות לסדר הפוליטי הקיים, אך מה שייחודי בספרו של שומסקי הוא שאותן תפיסות אלטרנטיביות הנדונות בספרו אומצו בידי המנהיגים הבולטים ביותר בהיסטוריה הציונית, ובהם ראש הממשלה הראשון של מדינת ישראל ומייסד התנועה הציונית הרוויזיוניסטית. איך אפשר להסביר את הפער בין העבר להווה? אם מנהיגים ציונים היו תומכים כה מובהקים בהקמת מסגרות דו־רב־לאומיות כפי ששומסקי טוען, כיצד נסביר את העובדה שבסופו של דבר הם הקימו מדינת לאום יהודית אתנית?

שומסקי משכנע בתיאור השפעת המרחב הרב־לאומי במזרח אירופה בסוף המאה התשע־עשרה וראשית המאה העשרים על ההגות הציונית, אך אינו מציע הסבר משכנע לשאלה

2 ראו למשל, David Engel, 'Citizenship in the Conceptual World of Polish Zionists', *The Journal of Israeli History*, Vol. 27, No. 2 (2008), pp. 191-199

כיצד נעלמו תפיסות דו-רב-לאומיות ממרכז החשיבה הציונית, ומהן הנסיבות ההיסטוריות שהביאו לכך שבסופו של דבר הוקמה מדינת לאום יהודית אתנית בפלשתינה. שומסקי מקדיש רק עמודים מעטים לבחינת שאלה זו. לדידו, רעיון המדינה היהודית האתנית זר לחשיבה הציונית וההנהגה הציונית בסופו של דבר אימצה תפיסה זו כמעט נגד רצונה. ב-1937, במהלך המרד הערבי, פרסמה ההנהגה הבריטית את דו"ח ועידת פיל שקרא לחלוקת המנדט לשתי מדינות: מדינה יהודית ומדינה ערבית. זו הייתה הפעם הראשונה שמנהיגים ציונים דימו לנגד עיניהם מדינה עתידית עם רוב יהודי מוחלט ומיעוט ערבי קטן.³ לאחר מלחמת העולם השנייה, טוען שומסקי, ראה בן-גוריון בהקמתה של מדינה יהודית אתנית סוג של תגמול לשואה ודרישה לגיטימית לאור העובדה שבעלות הברית תמכו באותה שעה בהקמתן של מדינות לאום אתניות הומוגניות במרכז אירופה ומזרחה על ידי גירושם נרחבים של גרמנים ומיעוטים אחרים.

לדעתי שומסקי מתקשה להסביר באופן משכנע כיצד קמה בסופו של דבר מדינת לאום יהודית אתנית משום שהוא מניח שקיימת דיכוטומיה מוחלטת בין תפיסות דו-לאומיות ורב-לאומיות ובין תפיסת מדינת הלאום האתנית. הוא מציג את תמיכתם של מנהיגים ציונים במסגרות דו-לאומיות כעמדה נורמטיבית המשקפת מחויבות מוסרית עקרונית ליצירת מסגרת פוליטית שוויונית ליהודים ולערבים בפלשתינה. בפועל ראו מנהיגים ציונים את השיח הדו-לאומי כמשני, ואף כתכסיס, בדרך להשגת מטרתם המרכזית שהייתה יצירת רוב יהודי והגמוניה אתנית יהודית בפלשתינה.

בן-גוריון הוא מקרה מבחן. בשנות העשרים הוא הביע תמיכה עקיבה בהקמתה של מסגרת פוליטית עתידית בפלשתינה שבה יזכו יהודים וערבים לאוטונומיה פוליטית ותרבותית נרחבת. אך בפועל הוא התנגד לכל יוזמה שקראה להעניק לערבים ייצוג וזכויות קיבוציות במסגרת המנדט. סוגיה זו עלתה לדיון בעקבות הצעתו של הנציב העליון הרברט סמואל להקים מועצה מחוקקת ערבית-יהודית. בן-גוריון דחה את הצעתו של סמואל, את עמדתו של חבר מפלגתו (אחדות העבודה) שלמה קפלנסקי, שתמך בייסוד המועצה המחוקקת עם שנינויים, ואת עמדתם של חברי ברית שלום שראו במועצה המחוקקת בסיס למשטר עתידי דו-לאומי. לדידו של בן-גוריון על היהודים בפלשתינה היה להיות רוב (תהליך שייקח כמה עשרות שנים), ורק אז יעניקו זכויות קיבוציות לערבים כמעשה חסד של הרוב היהודי החדש למיעוט הערבי החדש. בעיני בן-גוריון תנאי מקדים והכרחי לכינונו של משטר המבוסס על שוויון היה יצירת רוב יהודי.

רק לאחר מאורעות תרפ"ט הוא החל לפעול להשגת הסכם יהודי-ערבי לכינונה של מדינה עתידית בפלשתינה עם חוקה דו-לאומית שבה יזכו יהודים וערבים לאוטונומיה תרבותית ופוליטית מלאה. הוא שינה את עמדתו משום שהעריך שהתנועה הציונית נכנסה

3 על כך בהרחבה ראו, Nimrod Lin, 'The Arithmetic of Rights: Zionist intellectuals imagining the Arab minority May-July 1938', *Middle Eastern Studies*, Vol. 54, No. 6 (2018), pp. 948-964

לעידן של משבר. מאורעות 1929, טען, עוררו ספקות רבים בקרב ההנהגה הבריטית וגורמים בין-לאומיים בלגיטימיות ובמחיר הפוליטי של המשך הגירה יהודית נרחבת ויצירת רוב יהודי בפלשתינה. ואכן, בשנות השלושים אימצה ההנהגה הבריטית מדיניות חדשה לפיה היהודים יהיו מיעוט בפלשתינה ומספרם לא יעלה על כשלושים אחוז מכלל האוכלוסייה. תפיסה זו עמדה בבסיס מדיניות הספר הלבן של 1939. הספר הלבן הכריז שהממשל הבריטי מתנגד להקמתה של מדינה יהודית בפלשתינה. זאת ועוד, נקבע בו שבתוך עשר שנים הממשל יפעל להקים מדינה עצמאית בפלשתינה שתהא מבוססת על רוב ערבי ומיעוט יהודי. מסוף שנות השלושים (ואולי אף עד 1947) נדמה היה שיש סיכוי רב יותר שפלשתינה תהיה מדינה עם רוב ערבי ובה אוטונומיה למיעוט היהודי מאשר שתהיה מדינה יהודית עם אוטונומיה למיעוט הערבי.

כחלק מהמדיניות הבריטית שביקשה לשמר את היהודים כמיעוט במנדט, קידמו הבריטים תוכניות להקמת מועצה מחוקקת בפלשתינה, מוסד ייצוגי שהיה מעניק כוח רב יותר לקבוצת הרוב הערבית. בשנות השלושים אימצו מנהיגים ומוסדות ציוניים תוכניות דו-לאומיות במטרה לסכל את הקמת המועצה המחוקקת ואת בנייתם של מוסדות ייצוגיים ודמוקרטיים במסגרת המנדט. מנהיגים ציונים כמו בן-גוריון טענו שעל מוסדות ייצוגיים במנדט לתת כוח שווה ליהודים ולערבים למרות העובדה שהיהודים הם מיעוט. זאת ועוד, מנהיגים ציונים דרשו שמוסדות ייצוגיים אלה יהיו נטולי סמכות בענייני הגירה כדי שיהודים יוכלו בסופו של דבר להפוך לרוב. ב-1936 אימצה הסוכנות היהודית כעמדתה הרשמית תפיסה זו שמנהיגים ציונים ניסחו בצורות שונות תחת הכותרת של משטר פריטיטי (parity). ייתכן שבן-גוריון ו'בוטינסקי התכוונו להקים מדינה שתהא מבוססת על שוויון, על חלוקת כוח ומשאבים הוגנת ועל זכויות קולקטיביות ליהודים ולערבים. בפועל הם לא ראו את השוויון בין ערבים ליהודים כזכות שאינה תלויה בדבר, אלא כמעשה חסד של הרוב היהודי העתידי למיעוט הערבי העתידי. ההנהגה הציונית ביקשה מערביי פלשתינה להפקיד בידיה את הסמכות לקבוע את זכויותיהם ועתידם הפוליטי.

שומסקי צודק שיש לבחון את המחשבה הציונית בהקשר של המרחב הרב-לאומי במזרח אירופה. אך דומה שספרו מتركז כמעט באופן בלעדי בהקשר היסטורי זה ובכך מחמיץ את האופן שבו המחשבה הציונית התעצבה מחדש למול המציאות בפלשתינה. בפולין, יהודים ומיעוטים אחרים אימצו תפיסות רב-לאומיות כדי לדרוש זכויות קולקטיביות מקבוצת הרוב ולעצב משטר דמוקרטי שוויוני. בפלשתינה השתמשו מנהיגים ציונים באותן תפיסות דו-לאומיות ורב-לאומיות כדי למנוע מתן זכויות קולקטיביות לערבים ולסכל את הקמתם של מוסדות ייצוגיים ודמוקרטיים עד שהיהודים יהפכו לקבוצת הרוב החדשה. השאלה המתודולוגית המרכזית בחקר רעיונות אלה אינה אפוא אם יש לתת עדיפות להקשר המזרח אירופי או לזה של המנדט. השאלה היא כיצד השתנתה משמעותם של רעיונות אלה כאשר מנהיגים ציונים ייבאו אותם ממזרח אירופה אל מרחב גיאוגרפי ומציאות גיאופוליטית שונים בתכלית.

שומסקי מתייחס לרטוריקה הציונית על שוויון לאומי לערבים כאמירות כנות ותו לא, ואינו בוחן כיצד שיח השוויון שירת מטרת פוליטיות. ההנהגה הציונית האמינה שתפיסה בין-לאומית של הציונות כתנועה מוסרית חיונית להשגת מטרתיה. בתום מלחמת העולם הראשונה דרשו נתינים קולוניאליים רבים ברחבי האימפריות את הזכות להגדרה עצמית ולעצמאות לאומית. בין המלחמות היה שיח אנטי-אימפריאליסטי ואנטי-קולוניאלי זה לחלק מרכזי מתפיסת העולם של תנועות סוציאליסטיות ברחבי אירופה שאיתן ההנהגה הציונות הזדהתה אידיאולוגית ושבתמיכתן קיוותה לזכות. זאת ועוד, ההנהגה הציונות ביקשה לגייס לשורתיה נוער יהודי מרחבי מזרח אירופה והתחרתה עם הבונד ועם בתנועות סוציאליסטיות אחרות על תמיכתם. בעיני ההנהגה הציונית היה הכרח אפוא ליצור דימוי בין-לאומי של הציונות כתנועה שמחויבת לשוויון מלא לערבים ומתנגדת לכל צורה של דיכוי עם אחר. מרגע שאנו מבחינים שהמחויבות של ההנהגה הציונית ליצירת רוב יהודי הייתה תנאי הכרחי ומקדים למתן שוויון לערבים, המפנה של מנהיגים ציונים מתמיכה במסגרות דו-רב-לאומיות למדינת לאום אתנית נראה רדיקלי פחות. מנהיגים ציונים דימו אוטונומיה לערבים במדינה עתידית כמעשה חסד מטוב ליבו של הריבון היהודי, וטוב לב הוא רגש חולף. לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה האמין בן-גוריון שיוכל ליצור רוב יהודי גדול בתום המלחמה על ידי העברת מיליוני פליטים יהודים ממזרח אירופה לפלשתינה. משהאמין שהרוב היהודי ממשמש ובא, נעלמה מכתביו ומנאומיו מחויבותו הקודמת לאוטונומיה לערבים ומשטר פרייטטי.

שומסקי צודק בטענה שהגורם המרכזי שהביא לכך שההנהגה הציונות אימצה את דגם מדינת הלאום האתנית הוא השואה. אך לא משום שמנהיגים ציונים ראו בהקמת מדינה יהודית אתנית מעין פרס, אלא משום שזו נותרה האלטרנטיבה היחידה ליצירת רוב יהודי בפלשתינה לאור השינויים הדמוגרפיים העצומים בעולם היהודי בעקבות ההשמדה. בשנת 1944 החל בן-גוריון להטיל ספק בכך שייוותו מספיק יהודים באירופה אחרי המלחמה כדי ליצור רוב יהודי בשטח המנדט. יצירת מדינה יהודית אתנית על ידי חלוקת השטח נותרה האופציה היחידה ליצירת רוב יהודי. ואכן, חשוב לזכור שכשמדינת ישראל מנעה את שיבתם של כ-750,000 פלסטינים שברחו וגורשו בזמן מלחמת 1948, היא עשתה זאת בין היתר משום שהיו רק כ-650,000 יהודים בפלשתינה עם תום המנדט. אילולא הייתה מדינת ישראל מונעת את שיבת הפליטים, יהודים היו מיעוט בשטח מדינת ישראל או לכל היותר רוב קטן בהתחשב בגלי ההגירה היהודית בזמן המלחמה.

כך שהוא יוצר דיכוי אוטונומיה בין תפיסות דו-לאומיות ורב-לאומיות ובין מדינת לאום אתנית, מחמיץ ספרו של שומסקי את העובדה שתפיסת האוטונומיה הערבית נותרה חלק מהחשיבה הציונית גם אחרי 1948. כפי שסת אנזיצקה (Anziska) מראה בספרו *Preventing Palestine*,⁴ בסוף שנות השבעים פעל ראש הממשלה מנחם בגין להקמת אוטונומיה פלסטינית

בגדה המערבית ועזה כפתרון לסכסוך הישראלי-פלסטיני. לתפיסתו של בגין היה רעיון האוטונומיה הפלסטינית המשך ישיר של חשיבתו הפוליטית של ז'בוטינסקי מתקופת המנדט. כמו בתקופת המנדט העריך בגין את האוטונומיה הפלסטינית כמעשה חסד נדיב שנובע מטוב ליבו של הריבון היהודי. פלסטינים בגדה המערבית ובעזה יזכו לאוטונומיה מלאה בתחומי תרבות וכלכלה בשעה שיחיו תחת ריבונות יהודית. אנזיסקה מראה שבועידת קמפ דייוויד (1978) מצרים שיתפה פעולה עם ישראל ואימצה את רעיון האוטונומיה הפלסטינית כנגד תפיסה רחבה יותר של ריבונות פלסטינית שקידם נשיא ארצות הברית ג'ימי קרטר, שתמך בהקמת מולדת פלסטינית (Palestinian homeland) כחלק מקונפדרציה עם ירדן. כפי שהשיח הציוני בתקופת המנדט על פריטט יהודי-ערבי אימץ לכאורה רעיונות דובר זכויות מיעוטים ושוויון כדי למנוע את הקמתם של מוסדות ייצוגיים בפלשתינה, גם תפיסת האוטונומיה של בגין הוצגה כתוכנית ליברלית לכאורה, כאשר בפועל מטרתה הייתה למנוע מהפלסטינים לממש את זכותם להגדרה עצמית לאומית.

שומסקי מציג את ספרו כחלק מסוגה היסטורית העוסקת ב־roads not taken. ספרים אלה דנים באלטרנטיבות היסטוריות שלא התממשו כדי לאתגר את הסדר הפוליטי הקיים. אלא שלאור ספרו של אנזיצקה, נדמה לי שנכון יותר לקרוא את ספרו של שומסקי ככזה העוסק בדרך ש'נלקחה'. אכן, כפי אנזיצקה מראה, הסכמי אוסלו שהקימו את הרשות הפלסטינית ב-1994 'שיקפו היבטים רבים מרעיון האוטונומיה של בגין'. כיום פוליטיקאים רבים בימין הישראלי תומכים באוטונומיה פלסטינית בגדה המערבית הכבושה כאלטרנטיבה למדינה פלסטינית. אנזיצקה אף טוען שתוכניות האוטונומיה הנפוצות בקרב הימין הישראלי כיום מדמיינות שלטון עצמי מוגבל יותר מזה שדמיין בגין.

אין זה מפתיע שרעיון האוטונומיה היה ונותר חלק מרכזי מהחשיבה הציונית משנות העשרים ועד לימים אלה. ראשיתה של החשיבה הציונית על אוטונומיה ערבית בתקופת המנדט, כאשר מנהיגים ציונים נדרשו להתמודד עם השאלה כיצד ישלטו על מיליוני ערבים אם וכאשר יהפכו היהודים לרוב. ואף על פי שאנו נוטים לראות בפלשתינה המנדטורית מסגרת פוליטית היסטורית שחלפה לבלתי שוב, ראוי לזכור שבמאה השנים האחרונות, להוציא תקופה קצרה שנמשכה בין 1948-1967, המסגרת הטריטוריאלית והפוליטית של ישראל הייתה ונותרה זו של תקופת המנדט.

ספרו של שומסקי מזכיר לנו כי רעיון האוטונומיה נולד במזרח אירופה כחלק ממאבקן של קבוצות לאומיות לשוויון ולהכרה בזכותן להגדרה עצמית לאומית. אך הוא מתרכז באופן כמעט בלעדי בהקשר ההיסטורי המזרח אירופי, ולכן ספרו מטשטש בסופו של דבר את העובדה שבהיסטוריה של הציונות וישראל רעיון האוטונומיה היה ונותר חזון פוליטי שמטרתו המרכזית היא למנוע מפלסטינים לממש את זכותם להגדרה עצמית לאומית.